

EL SABER I LES LLENGÜES
VERNACLES A L'ÈPOCA
DE LLULL I EIXIMENIS

ESTUDIS ICREA SOBRE VERNACULARITZACIÓ

KNOWLEDGE AND
VERNACULAR LANGUAGES
IN THE AGE OF LLULL
AND EIXIMENIS

ICREA STUDIES ON VERNACULARIZATION

Edició de / Edited by

ANNA ALBERNI, LOLA BADIA,
LLUÍS CIFUENTES, ALEXANDER FIDORA

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2012

Primera edició: abril de 2012

© els autors, 2012

La propietat d'aquesta edició és de Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9883-430-7

Dipòsit legal: B. 3.345-2012

Impress a Gràfiques 92, S.A. - Can Sucarrats, 91 - 08191 Rubí

Comitè científic / Scientific Board

CHARLES BURNETT (The Warburg Institute, London, UK), CHIARA CRISCIANI (Università degli Studi di Pavia, Italia), WILLIAM C. CROSSGROVE (Brown University, Providence, USA), CHARLES B. FAULHABER (University of California, Berkeley, USA), GEMMA AVENOZA (Universitat de Barcelona, Espanya), CLAUDIO GALDERISI (Centre d'Études Supérieures de Civilisation médiévale, Poitiers, France), LINDA E. VOIGTS (University of Missouri-Kansas City, USA).

Amb el suport de / With the support of

ICREA

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

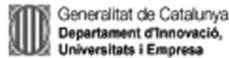
UNIVERSITAT DE BARCELONA
Centre de Documentació Ramon Llull

MINISTERIO DE CIENCIA E INNOVACIÓN
Coditecam, II (FFI 2008-05556-C03)
Ciència.cat (FFI 2008-02163/FISO)
Poesía francesa en la Corona de Aragón (FFI 2009-10065)

GENERALITAT DE CATALUNYA
Grup Consolidat: SGR-2009-1261
Arcs: 2009/ARCS/1114

EUROPEAN RESEARCH COUNCIL
Latin Philosophy into Hebrew (FP7/2007-2013-200403)
The Last Song of the Troubadours (FP7/2007-2013-241070)

REAL ACADEMIA DE BONES LLETRES DE BARCELONA

MEDIEVAL MAGIC IN OCCITAN AND LATIN:
THE *LIBRE DE PURITATS* AND OTHER WRITINGS FROM
THE CODEX BARBERINIANO LATINO 3589

SEBASTIÀ GIRALT

This paper aims to embark on the systematic analysis of the content of the Codex Barberiniano Latino 3589 in the Vatican—which has to date only been studied very superficially—, focusing on the largest component work, the *Libre de puritats*.

The manuscript, copied in the fourteenth century, contains a series of anonymous texts on ritual and astral magic, some in Latin but most in Occitan, not in Catalan as had been previously thought. It is divided into three parts. The first (ff. 2r-28v) and second (ff. 29r-51v), according to all the signs, belong to the same treatise on Solomonic magic in Occitan, the *Libre de puritats*, while the third (ff. 52r-83v) is a collection of extracts, experiments and short treatises in Latin and Occitan, many of which are incomplete or lack a title, and which belong to several different traditions of magic: Solomonic, hermetic, astrological, etc. There are essentially two hands in the manuscript: the first less careful hand copied the first and third parts, and the second copied the remainder with a greater degree of accuracy. Despite the variety in content, it appears that the volume was not put together arbitrarily, but is a collection of writings for personal use, of interest to the first copyist. This scribe comes across as an expert in literature on magic: he knows some Hebrew and he includes texts that he requires and omits a considerable number of passages that he already has. Furthermore he made use of a partial copy of the *Libre de puritats* copied by the second hand.

From internal references, we can conclude that the *Libre de puritats* originally had three sections: the first (ff. 3r-28v) deals with how to control angels and other spirits through Semiforas and psalms recited in pertinent astrological conditions, with the support of rites, fumigations and animal sacrifices; the second, which centres on an explanation of Teberiadí's treatise *Art de caractas* (ff. 29r-51v), is structured around ten tables with values given for characters and letters, which represent all the elements in the universe and are also of use in operations to invoke angels at astrologically significant times; as for the third

part, we are told that it is an explanation of the *Art of Images* attributed to Hermes but it has not survived in the manuscript, and was probably lost along with the missing folios. The study of the remaining parts in this paper is accompanied by a parallel analysis of the main sources, which concludes that the work is based on the Latin version of the *Liber Razielis* and on several of the annexed treatises also in Latin that were added on the initiative of Alfonso X.

Finally, it is worth highlighting that the *Libre de puritats* is one of the rare extant examples of the vernacularization of medieval spiritualist magic. It is notable for the breadth of its scope, for the way in which texts from a variety of highly technical sources have been reworked and for its combination of theory and practice.

MÀGIA MEDIEVAL EN OCCITÀ I LLATÍ: EL *LIBRE DE PURITATS* I ELS ALTRES ESCRITS DEL CÒDEX BARBERINIANO LATINO 3589¹

SEBASTIÀ GIRALT
(Universitat Autònoma de Barcelona)

Amb la present contribució em proposo iniciar un estudi sistemàtic del contingut del còdex vaticà Barberiniano Latino 3589, centrant-me en l'obra que n'ocupa la major part: el *Libre de puritats*. Fins ara no s'ha analitzat a fons aquest manuscrit, tot i ser conegut des del segle XIX, quan fou assenyalat per Menéndez y Pelayo (1880-1881: I, 591-592), i haver estat objecte de diverses breus notícies (Font i Sagué 1908: 7-8; Jones 1978: I, 134-135; Mettmann 1983: 99, núm. 7294; Martines 2003; Cifuentes 2006: 441; BITECA manid 2317) i un article de Raimondi (2002) que proposa l'edició d'una petita part del seu contingut (ff. 29r-38v).

EL CÒDEX

El manuscrit, copiat al segle XIV, té un contingut complex. Fins ara s'ha dit, erròniament, que conté un únic tractat (Raimondi, 2002) o bé que és un volum factici que reuneix un seguit de textos sense més relació entre si que la llengua i la matèria (BITECA manid 2317). Tanmateix, en la meua opinió, si que hi ha una vinculació entre els textos més enllà de compartir el tema de la màgia espiritualista astral, si bé amb certes diferències en la seva orientació, amb la presència de llengües diferents —llatí i occità amb influència catalana— i indicis materials d'una composició complexa.

El primer que hem de considerar és l'estructura material diversa d'aquest còdex miscel·lani i mixt, de paper i pergamí, que, d'altra banda, no ens ha arribat sencer, com es reflecteix en la doble numeració: la numeració més tardana, que arriba als 83 folis i que és la que utilitzo, s'hi va incorporar quan el manus-

1. Treball realitzat en el marc del projecte FFI2008-02163/FISO, del Ministerio de Ciencia e Innovación, «*Sciència.cat. Hacia un corpus digital de la ciencia y de la técnica en catalán en su contexto románico durante la Edad Media y el Renacimiento*», dirigit per Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona), a qui agraeixo haver-me proposat aquest tema d'estudi i haver-me donat suport i suggeriments al llarg de la seva elaboració. Així mateix dono les gràcies a Antoine Calvet i Katy Bernard, pels materials sobre màgia en occità que m'han proporcionat, i a Harvey Hames per les seves observacions.

crit ja era incomplet, per damunt d'una de més antiga, que arriba fins al 106. Per tant se n'han perdut 23 folis.

S'hi distingeixen tres parts fonamentals: la primera part, que correspon als dos primers plec del còdex (ff. 2r-28v), està escrita per una primera mà, descuidada i irregular, en lletra gòtica cursiva; cada plec està elaborat amb paper amb la mateixa filigrana, però té el primer i darrer foli en pergamí.² Aquesta part ofereix uns índexs a l'inici i al final. La segona part, que abasta el tercer i el quart plec en pergamí (ff. 29r-51v), està copiada per una segona mà, més regular i minuciosa, en lletra gòtica cursiva. Si considerem l'aparença més acurada en general —amb menys abreviatures, amb una puntuació molt més sistemàtica, amb l'ús de caplletres, calderons i tocs en algunes lletres en vermell—, fa la impressió de ser un treball més professional. Les mans semblen datables, segons BITECA, en el segle XIV. El text s'interromp sobtadament per la pèrdua d'un (o dos) plec. La tercera part ocupa els darrers 31 folis (ff. 52r-83v), en els quals retorna la primera mà, de manera abrupta després dels folis perduts. A més, la diferència de copista pot explicar altres divergències en determinades grafies i certs trets lingüístics, per exemple «aver», «autre», «manira»/«manera», «ayga» de la primera mà enfront d'«haber», «altre», «maneyra», «aygua» de la segona.

El romanç present en el còdex ha estat considerat fins ara com a català, llevat de la BITECA, que distingeix entre la llengua de la segona part (català) i la de la primera i tercera parts (occità). Ara bé, els especialistes en occità i català medievals que he consultat coincideixen a assegurar que totes dues parts estan escrites en occità, si bé amb influència catalana.³

Les tres parts es diferencien també pel contingut com veurem tot seguit. Ahora intentarem esbrinar quina és la relació entre les diverses parts, si és que n'hi ha: es detecten referències entre elles? Comparteixen una mateixa tradició màgica? Poden haver estat reunides per una mateixa persona, encara que apareguin escrites per dues mans diferents?

D'entrada cal dir que els textos del nostre còdex pertanyen als dos corrents que s'han distingit dins la màgia medieval adreçada als éssers sobrenaturals o nigromància, condemnada en conjunt per les elits intel·lectuals i també anomenada màgia ritual, espiritualista o destinativa pels especialistes actuals (Pingree 1987; Weill-Parot 2002: 60-62; Boudet 2006: 137-155): d'una banda la branca salomònica, d'origen judeogrec i en la qual els elements rituals predominen sobre els astrològics, i de l'altra l'hermètica, d'origen grec amb components sabeus, en la qual prevalen els factors astrològics. En realitat, els límits entre tots dos corrents, pre-

2. El tancament temporal de la Biblioteca Vaticana m'ha impedit un estudi directe del còdex, al qual només he pogut accedir a través d'una còpia microfilmada. Per tant, aquesta descripció es basa sobretot en Raimondi (2002) i la base de dades BITECA.

3. Hi alternen «nit» (escrit «nyit») i «neit», «far» i «fer», «pausar» i «posar», etc. Agraeixo a Lola Badia, que me'n va advertir, Antoine Calvet, Ilaria Zamuner i Maria Sofia Corradini les seves decisives indicacions sobre aquesta qüestió.

sidits pels noms de dos personatges mítics als quals s'atribueixen un gran nombre d'apòcrifs —el rei Salomó i Hermes Trismegist—, són difusos i permeables, com es reflecteix en el nostre manuscrit o en la tradició del *Liber Razielis*.

EL LIBRE DE PURITATS

Tot fa pensar que les dues primeres parts pertanyen a un mateix tractat de màgia salomònica anònim, que ocupa, per tant, la major part del còdex. El seu incipit és «Cant d'aiso voldras obrar», amb un inici aparentment abrupte. De fet hem d'anar a l'inici de la segona part per descobrir les pistes més reveladores sobre l'estructura de l'obra:

[...] faras axi com habem mostrat en hun capitol del *Semiphoras* de la primera part de nostre libre [...]. Tu, mundifficat e deneyiat, ho altre per tu, axi com habem dit en altres diverses capitols [...]. He d'aquest capitol no farem plus mentio, car volem venir a nostre perpaus he segon nostra razo e nostra sciencia, que es de las puritats dels psalms de aquest libre, de clarificar la art de Theberiadi de caractas he la art de Hermes de ymages. He nostre parlament primer sera de caractas (f. 29r).

A més d'esbossar l'estructura de l'obra —com veurem ben aviat— aquest passatge ofereix indicis que les dues primeres parts corresponen a dues seccions de la mateixa obra, malgrat haver estat copiades per dues mans diferents, atès que a la segona trobem referències a la primera com si d'una obra unitària es tractés. Totes dues parts coincideixen també en la coherència en la utilització de les fonts —els mateixos escrits o, si més no, textos pertanyents a la mateixa tradició— i en un lèxic comú —per exemple el terme 'puritats' per referir-se a les pràctiques màgiques que recull. D'altra banda, l'autor va manifestant al llarg de tot el conjunt la consciència d'estar redactant un llibre. El seu títol, *Libre de puritats*, fou recollit per Jones (1978: I, 134-135) a partir d'una referència present a la fi de la segona part (f. 51v). Cap al final del còdex tornem a trobar el mateix títol, en una remissió al primer foli de la primera obra que hi és continguda. Per tant, l'ús del mateix títol en referències a l'inici i al final del text conservat és una prova clara que la primera i la segona part pertanyen a la mateixa obra.⁴

A partir del passatge tot just citat deduïm l'estructura de l'obra completa en el seu estat original, o si més no, en el projecte de l'autor. Constava de tres seccions: la primera, centrada en els rituals màgics basats en els psalms i els Semiforas, corresponent a la primera part del còdex (ff. 3r-28v); la segona, orientada a explicar el tractat titulat *Art de caractas* de Teberiadi, coincident

4. «Lo libre de las puritatz de jun 3 dies e los planetes», f. 79r. Una altra referència a la primera part: «aquest libre de puritat», f. 13r.

amb la segona part del manuscrit (ff. 29r-51v); i la tercera, destinada a explicar l'*Art de ymages* atribuïda a Hermes. Aquesta darrera s'ha perdut del tot amb els folis desapareguts, si no és que es vol identificar amb el *Libre de ydeis* (ff. 65r-76v), un dels tractats de la tercera part, amb el qual té en comú el tema de les imatges astrològiques. A parer meu, però, seria una identificació massa forçada, atès que, a banda de tenir un títol diferent, no apareix adscrit a Hermes més que parcialment. De fet és impossible concretar de quina obra de màgia talismànica es podria tractar l'original perquè es coneixen uns quants *De imaginibus* —amb variants en el títol— atribuïts a Hermes.

Pel que fa a les parts conservades del *Libre de puritats*, la font principal és la versió llatina del *Liber Çefer Raziél* o *Liber Raziélis* i el conjunt d'escrits reunits al seu entorn.⁵ En el pròleg del *Liber Raziélis* llatí Iohannes Clericus relata la formació d'aquest corpus entre la llegenda i la història: és originalment un do de l'àngel Raziél a Adam, compilat més tard per Salomó en set llibres, i explica que tot el conjunt, inclosos els tractats annexos que ell es va encarregar de traduir del llatí al castellà —una versió avui perduda, igual que quasi tota la traducció castellana del *Liber Raziélis*—, va ser aplegat i traduït per iniciativa d'Alfons X de Castella. Malgrat aquest llegendari origen salomònic, que es manté al llarg del *Liber Raziélis* i actua com a factor literàriament unificador, l'obra aglutina en realitat materials magicoastrològics d'orígens diferents, amb els quals el compilador degué pretendre crear una enciclopèdia de màgia. La seva procedència és triple: escrits hermètics en versió llatina —el component més nombrós—, textos salomònics però en realitat pròxims als hermètics i, per fi, la tradició hebrea del *Sefer Razi'el*, una part minoritària del conjunt malgrat haver-li donat el nom. Deixant a banda els que en transmeten diverses parts, el *Liber Raziélis* es conserva principalment en dos manuscrits: Ciutat del Vaticà, BAV, Reg. Lat. 1300, ff. 1r-202r, i Halle, ULB, 14.B.36, ff. 5r-130v. Mentre que el primer només transmet el *Liber Raziélis*, el segon ha preservat també la majoria dels escrits associats. Tanmateix, l'índex del còdex vaticà (f. 10rv) conserva la llista dels annexos, entre els quals trobem els títols de la majoria de les fonts o possibles fonts del *Libre de puritats*:

1. *Semaforas*
2. *Verba Abraham de Alexandria que sunt necessaria in operibus Raziélis*
3. *Capitulum generale sapientium Egipti pro operibus magice*
4. *Tabule et caracteres*
5. *Liber Theyzoli philosophi greci super perfectionem operum Raziélis*
6. *Liber Ycya ubi sunt VII partes in quibus dicitur Raby Ysmael et Raby Aqua*

5. Del *Liber Raziélis*, només està editat el llibre VI, dins Rebiger – Schäfer (2009: I, pp. 31-52). Sobre aquesta obra i la seva tradició vegeu Thorndike (1947: 253-254), D'Agostino (1992: 39-45), García Avilés (1997), Boudet (2006: 195-198) i sobretot Leicht (2006: 257-294).

Excepte l'últim, perdut, aquests tractats es transmeten en el ms. Halle, ULB, 14.B.36, amb títols més o menys similars: *Liber Semiforas* (ff. 244r-249r), *Glose Abraham de Allexandria super complemento operum Razielis* (ff. 251r-254r), *Liber quorundam sapientum de doctrina operationum magice artis* (ff. 254v-262v), que inclou les taules i caràcters, *Capitulum quod fecit Theysolius philosophus super Razielem* (ff. 135r-151r). En conjunt són tractats anteriors a mitjan segle XIII, no traduïts directament de cap escrit hebreu, sinó que es tracta de reelaboracions derivades tant de materials de la tradició del *Razi'el* hebreu com d'aportacions de l'hermetisme àrab (Leicht 2006: 275-284).

L'anàlisi particularitzada de les fonts del *Libre de puritats* ha de ser paral·lela a l'estudi del seu contingut. La primera part (ff. 2r-28v), basada sobretot en el *Liber Razielis* com es desprèn de les citacions (ff. 4r, 10v, 12r, 12v, 13v, etc.), cerca controlar els àngels i altres esperits per mitjà de la recitació dels salms pertinents en les condicions astrològiques adequades per obtenir les finalitats del mag, amb el suport de ritus, fumigacions («perfums») i sacrificis d'animals. Comença amb la «teurica dels psalms del Raziel rey Davit», que comprèn els salms relacionats amb els set planetes, els dotze dies del zodíac i les 48 mansions de la lluna (ff. 2r-3v). Aquesta secció podria estar basada en el text llatí, per ara desconegut, suposat original a partir del qual s'hauria traduït un escrit hebreu conservat en un còdex del segle XV (Munic, Staatsbibliothek, cod. Hebr. 214, ff. 138v-140v) que reproduïx els salms en llatí transliterats amb l'alfabet hebreu, si atenem a la breu descripció que en fa Leicht (2006: 325).

El tractat continua amb els sants noms de Déu o Semiforas i els seus poders, una de les tres puritats juntament amb els salms i els àngels del *Liber Razielis*.⁶ Tanmateix el copista n'interromp l'escriptura, perquè diu que ja ho té en un altre lloc, que podem suposar que és un altre manuscrit, i per tant, malgrat que sembla probable, no es pot assegurar que es tractés del *Liber Semiforas* que acompanyava el *Liber Razielis*, centrat en l'ús del *Shem ha-Meforash*, el nom excellent de Déu. La secció que ve tot seguit recull una sèrie d'operacions rituals destinades als àngels i provinents del llibre VI del *Liber Razielis* sobre els set cels, anomenat *Samayn*. Tot i que va ometent-ne moltes parts, els ritus apareixen en el mateix ordre que en la font: la jerarquia dels àngels, començant pels exèrcits del primer cel.⁷ S'inicia abruptament amb una pregària a Orfaniel, l'àngel que comanda sobre el primer exèrcit del primer cel, per guarir de qualsevol malaltia (f. 4r). Aquesta operació correspon al capítol

6. «[...] mostrada-te la teorica dels psalms del Raziel rey Davit, seguirem nostre libre e parlarem dels sants noms de Dieu e mostrarem lor propietat e vertut; e aquests son dits 'semiforas', f. 3v.

7. «Capitula sexti Libri Razielis qui dicitur Samayn qui est liber de septem celis et de suis potestatibus», BAV, Regin. Lat. 1300, ff. 102r-139v. En endavant continuaré donant les citacions al *Liber Razielis* a partir d'aquest còdex.

cinquè del llibre VI del *Liber Razielis*. Un ritual amb aigua, acompanyat de la pronunciació dels Semiforas i salms, serveix per invocar els àngels d'ira i fello-nia del segon exèrcit, per anar contra els enemics, provocar malalties i turments en homes o destruir ciutats o enfonsar vaixells (f. 4r-4v), sobre la base del *Liber Razielis*, VI, cap. 7 (ff. 102r-104r). Amb el sacrifici d'un cabrit es conjuren els àngels del quart exèrcit a fi d'obtenir la gràcia dels reis i dels grans senyors, mentre que un altre conjur als mateixos àngels serà útil per obtenir l'amor d'una dona, per alt estament que tingui (ff. 5r-5v), passatges que reflecteixen el capítol 11 del llibre VI del *Liber Razielis* (ff. 105r-106r). El ritual adreçat als àngels del cinquè exèrcit inclou el sacrifici d'un gall i l'elaboració i enterrament de fogasses amb la seva sang. Aquests àngels permeten parlar amb la lluna i les estrelles, amb homes morts com a mitjà d'endevinació i amb dimonis per obtenir un esperit familiar com a servidor (ff. 5v-6v, cfr. *Liber Razielis*, VI, cap. 13, ff. 106r). Els àngels del sisè exèrcit corren més que el vent i són capaços de transportar persones de punta a punta del món: el ritual per aconseguir-ho consisteix a escriure el nom de la dona o d'allò que es vulgui transportar sobre làmines de coure (ff. 6v-7r, cfr. *Liber Razielis*, VI, cap. 15, ff. 108v-109v). Els àngels del setè exèrcit coneixen els somnis humans, el seu significat i els desitjos que expressen. El ritual, que inclou fumigacions, salms i Semiforas, s'executa davant un riu o el mar i ha de permetre no solament conèixer la voluntat de comunitats o de persones individuals, com la d'un jutge si s'ha d'anar a un judici, sinó també canviar-la si és perjudicial (ff. 7rv, cfr. *Liber Razielis*, VI, ff. 109v-110r).

Seguidament el text recull operacions adreçades als àngels del segon cel, dividits per altures, extretes del capítol 18 del llibre VI del *Liber Razielis* (ff. 110r-121r). La invocació als àngels de la segona altura en un ritual amb dues làmines metàl·liques proporciona la unió o la concòrdia entre persones o entre home i dona tot impedit la infidelitat (ff. 7v-8r). Els àngels de la tercera altura tenen poder de desbaratar les idees dels reis i les ciutats, els de la quarta priven del son i de la memòria, els de la cinquena fan cremar el que es vulgui, els de la sisena guareixen malalties, els de la setena protegeixen dels animals salvatges, els de la vuitena donen força en la batalla i hi asseguren la invulnerabilitat. En aquest últim es passen per alt els poders de la vuitena altura del *Liber Razielis* (f. 117v) per transcriure l'operació descrita per a la novena (f. 118r). Un cop arribat a la desena altura, salta al sisè i setè cel, corresponents als capítols 22 i 23 del *Liber Razielis*, VI, fins que dona per acomplert el «Libre dels cels ab totes sas operations que l'angel Raziel dona ad Adam» (f. 10v).

A continuació, vénen les operacions particulars i segueixen els noms de totes les coses segons els quatre temps. Més endavant, exposa la doctrina general: d'acord amb la jerarquia dels éssers, amb els àngels es poden dominar les estrelles, amb aquestes els vents, amb aquestes els dimonis, amb els quals es dominen els morts, i amb ells els vius. Per desenvolupar-ne la pràctica, l'autor afir-

ma basar-se en Theysolius,⁸ un dels tractats associats al *Liber Razielis* i que reproduïx una doctrina propera a la tradició hebrea del *Razi'el*, tot i que no idèntica:

<i>Libre de puritats</i> , f. 15v	<i>Theysolius</i> , Halle, ULB, 14.B.36, f. 135r
<p>...seguirem la doctrina del Teycelio. Ditz Teycelio en le sieu libre que en las 4 parts de la terra, so es orient, occident, migjorn e tremuntana, e grans multituds de vents, ab los cals vents dison los antix speritz, e sos aquesta a gran multitud de demonis, als cals los antix an ditz mors, car de omes mortz foron trobatz les noms d'aquests, perque entaularem en esta doctrina las deferencias de els e recitarem lor ordes e lor potestat e ostatges, scriurem los santz noms de Dieu ab los cals los poirem constrege, aplegar e scampar e d'els fer a tota nostra voluntat.</p>	<p>Dixit Theysolius: hic incipio dicere de angelis IIII partium mundi et de nominibus et proprietatibus ipsorum. Scias quod spiritus, hoc est venti qui dicuntur demones, sunt isti. Et in libris antiquorum dicuntur mortui quia eorum nomina fuerunt inventa ab hominibus mortuis et eorum potestas est magna et potens et nomina ipsorum fuerant magna et potentia et sue voces sue sunt magne alte et fortes et sue karactere fuerunt magne virtutis et potestatis.</p>

A partir d'aquí l'obra detalla les doctrines particulars. Comença amb els noms generals de Déu, dels vents, dels morts, dels esperits diabòlics, i dels àngels repartits en les quatre parts del món (f. 15v). Així mateix, enumera les forces per aconseguir parlar o relacionar-se («familiaritat») amb els esperits (f. 17v): la més important és la puritat o puresa de vida, atès que els àngels són substàncies espirituals i pures. En segon lloc, vénen les paraules, perquè aquestes tenen la més gran virtut i tenen poder sobre ells: pregàries, conjuracions, els noms de Déu. Tot seguit, se situa el coneixement dels noms dels esperits i del seu significat, que s'ha d'atènyer de manera gradual, començant pels esperits terrenals i seguint pels del cel, el mar i els abismes, per aquest ordre. Així es podrà fer el bé i el mal i, tot seguit, arribar als Semiforas per atènyer, finalment, el coneixement del Creador. En darrer lloc, s'arriba a l'ús de perfums, colliris, alcohols, ungüents, colors —el blanc de la llet i el vermell de la sang— dins els cercles pel seu poder de constrènyer els esperits a la voluntat de l'operador.

Segueixen les doctrines particulars per aconseguir familiaritat amb els esperits, entre les quals destaca la fabricació d'una copa d'or o d'argent amb pedres precioses que han de dur gravats els noms de Déu amb la finalitat d'obtenir el coneixement de totes les ciències. Esmenta un seguit de llibres per consagrar altres objectes, com anells i figures màgiques, com pentacles i candà-

8. També s'ha transmès en un manuscrit de Florència: «Dixit Theizelius, hic incipio dicere de angelis quatuor partium mundi...», Biblioteca Laurenziana, Plut. 89 sup. 38, s. xv, f. 200r (Thorn-dike, 1947: 249).

ries (ff. 19r-19v). Entre d'altres, s'hi citen les obres següents: *Libre de tot loch bon son tots los officis dels demonis* (potser el *De officis spirituum* atribuït a Salomó), *Libre de tabaliasi e de las formatas* (potser el *Libro de las formas* d'Alfons X), *Libre de karactas* de Tebariadi —font bàsica de la segona part—, *Art d'encantaments* atribuït a Aristòtil (potser el *Liber spiritualium operum*, encara que circularen altres escrits ocultistes sota el nom d'Aristòtil), *Las planetas* (*Liber planetarum?*), *Vincles de Salamo* (*Vinculum Salomonis*).

A continuació, s'expliquen més experiments: un per congregar tots els esperits i els vents del món i consagrar llibres i anells, o uns altres per aconseguir un esperit familiar (ff. 19v-23v). En recollir les operacions destinades a obtenir un esperit familiar, l'autor afirma basar-se una altra volta en Theysolius, al costat dels savis etiòps, egipcis i àrabs que deriven també de Raziél.⁹ En efecte, en el mateix tractat de Theysolius trobem uns capítols adreçats a obtenir i conservar un esperit familiar (ff. 144v-151r), relacionats amb savis egipcis, àrabs i indis. La darrera part del *Libre de puritats* es consagra a situar els àngels en els set cels (ff. 24r-27v) i a donar-ne els caràcters i altres informacions. La seva font, no explícita aquesta volta, és un altre dels tractats associats al *Liber Razielis*: l'obra d'Abraham d'Alexandria (Halle, ULB, 14.B.36, ff. 251r-254r), que inclou pràctiques màgiques seguint el text llatí dels set cels del llibre VI del *Liber Razielis* i, per tant, redactat originalment en llatí.

Com ja s'ha dit, la segona part se centra en els caràcters seguint el que s'anomena l'*Art de caractas* de Tebariadi, si bé també s'hi cita el Theysolius que hem vist a la primera part (ff. 29v, 30rv). A causa del tema, la utilització de l'astrologia en aquesta segona part és molt més significativa que en la primera. Comença pels principis generals, tot definint en primer lloc què és caràcter: una figura formada per la combinació d'algunes estrelles que tenen la seva correspondència amb un ens de l'univers. Així, planetes, mesos, dies, hores, animals, éssers humans, pedres, àngels, esperits, elements, tots tenen el seu caràcter:

Dits Thebariadi en son libre, que caracta es forma o figura ho senhal de alcuna creatura; he la original natura de caractas es exida del cel stellat, car las stelas que son en lo cel, consideradas en diversas consideracios e en diversos ajustaments de unas en otras, reten diversas e quasi infinitas figuras [...]. He-n aixi cum los astronomians han pozat que no es neguna ymage en aquest mon que vida aya que non haya semblant al cel, axi dizen los magichs que no es causa en lo mon creada que no haya sa caracta en lo cel, que es sagell he senhall de la creatura (ff. 29v-30r).

Per obrar amb un caràcter cal representar-lo en un pergamí verge en les condicions astrològiques més adequades per a la seva visió en el cel mentre es

9. «[...] todas las maniras de aver sperit familiar segons la doctrina de Teycilio e dels savis ethiopas, egibcians e arabix que devalan de Tisfar Raciél...», f. 23v.

va anomenant el nom de l'àngel d'aquella hora i altres coses relacionades amb ell. Alhora, s'ha de fumigar el caràcter tot distingint quan s'obra per al bé o per al mal. Alternativament, es pot fer l'operació amb làmines de diversos metalls i animals morts. Com a resultat de l'operació, l'àngel invocat es presentarà disposat a obrar la voluntat del mag. D'una manera similar es poden fer operacions amb les lletres, atès que el seu funcionament és equivalent al dels caràcters.

Després d'aquestes consideracions generals, vénen les deu taules amb el valor dels caràcters i les lletres que constitueixen l'eix del tractat, atès que la majoria van acompanyades de les pertinents explicacions i exemples dels ritus relacionats amb elles. Una a una, les taules recullen:

- 1) Les lletres en quatre alfabetos: hebreu, grec, llatí i àrab.
- 2) Les lletres o els combinats de lletres corresponents als 360 graus del cel, dividits per signes del zodíac, que al seu torn estan vinculats als set planetes.
- 3) Les lletres corresponents a les hores diürnes i nocturnes de cada dia de la setmana.
- 4) Els mesos lunars i tots els dies del mes.
- 5) Les figures o caràcters dels signes ascendants a cada hora del dia i de la nit. Com a exemple, una operació per aconseguir honor i dignitat en un regne: s'imprimeix el caràcter de l'exaltació del sol en una làmina d'or i el caràcter del regne en una làmina d'argent, tot respectant les condicions astrològiques més propícies. La petició es fa invocant els àngels que pertoquen, recitant el primer Semiforas i uns salms determinats i fent la pregària que s'hi recull. L'operació acaba amb el soterrament de les làmines.
- 6) Els caràcters dels planetes que dominen cadascuna de les dotze hores del dia i de la nit. S'exemplifica amb un experiment de venjança contra un enemic adreçat a Saturn.
- 7) Els caràcters de les quatre parts de l'any.
- 8) Els dies de la setmana.
- 9) Les hores del dia i de la nit.
- 10) Dedicada a un Semiforas, el segon, que Déu donà a Adam. Fou revelat a Salomó, però no fou divulgat entre els cercadors de puritats fins que els rabins Ismael i Aquaoïn, segons narra Teberiadí, pujaren al cel i pogueren conèixer i posar en taules tots els caràcters del cel, un coneixement que l'autor exigeix que només es transmeti als qui en són dignes.

Totes aquestes taules, llevat de la tercera, es transmeten en un altre dels tractats associats al *Liber Razelis*, el *Liber quorundam sapientum*, basat principalment en fonts no pertanyents a la tradició del *Razi'el* hebreu. Les nou taules

apareixen a l'última secció d'aquesta obra (Halle, ULB, 14.B.36, ff. 258v-261r), amb alguns canvis menors imputables a la tradició textual, però nues, desprovistes del comentari que el *Libre de puritats* atribueix a Teberiadí, un autor que no he reeixit a identificar però que sembla tenir una estreta relació amb la tradició del *Liber Razielis*. Potser es tracta d'un comentari adherit al conjunt alfonsí en la seva transmissió posterior. D'altra banda, és força versemblant que l'origen de les diverses referències a l'experiència mística dels rabins Ysmael i Aquaoin que anem veient en totes dues parts del *Libre de puritats* sigui el *Liber Ycya*, vinculat al nom dels rabins Ysmael i Aqua, transcripció llatina de Rabbi Ishmael i Rabbi Akiva, relacionats llegendàriament amb els orígens del *Razi'el* hebreu (Savodow 2000: 15 de la introducció, ix del prefaci). Com hem vist abans, el *Liber Ycya* és un tractat associat al *Liber Razielis*, malauradament perdut, que, segons Leicht (2006: 277), podria ser la traducció llatina del tractat místic hebreu *Massekhet Hekhalot*. Tot i així, el coneixement que en té l'autor del *Libre de puritats* no necessàriament ha de ser directe, sinó que podria provenir del mateix Teberiadí.¹⁰

Les taules permeten conèixer els caràcters necessaris per fer venir àngels, esperits, vents i dimonis, obligar-los a respondre, a obeir i a sotmetre's a un vincle de familiaritat. Sabent-ne la nativitat, també donen el poder de provocar fortuna o infortuni a persones, aconseguir l'amor d'una dona, causar guerra o pau, fer bé o mal a éssers humans i animals, vegetals i altres elements amb un encanteri. D'aquí la necessitat de saber astrologia i astronomia. A continuació, es dóna un seguit d'exemples per demostrar-ho, com el del filòsof Zorcha, que fou capaç de dur la pau a un regne de l'Índia governat opressivament pel rei Abudalí. Com a conclusió, s'enumeren els mitjans necessaris per a les arts màgiques:

E sapias tota la forsa d'aquest obrage tota sta en bona vita estan de lo obrar he en ferma fe e en clara he evident conoyshensa de astronomia e astrologia e en manual operatio he en aparelhament de noms sants en lors temps he de noms de angels, de semephoras he de psalms he de perfums he de loch habituat en aytals obras (f. 46r).

Més endavant, l'obra se centra en les operacions amb caràcters sobre els quatre elements: foc, aire, aigua i terra, quan el sol es trobi en els signes corresponents. Entre les finalitats cercades trobem salvar i enfonsar naus, aixecar ponts i fer brollar fonts, encantar fonts (aigua), diluvis, tempestes (aigua i aire), provocar terratrèmols i encantar animals terrestres (terra). Finalment, després de descriure les visions celestials dels rabins Ismael i Aquaoin com a exemple de la «puritat» a la qual es pot arribar i s'ha d'arribar per treure profit d'aquest

10. «Mas al temps de Rabi Ymael he de rabi Aquaoin, com puyaren fins a la sizena cadira dels cels [...] he Taberiadi en son libre clarifica lo parlament segon la forma que direm», f. 43v. Altres referències es troben als ff. 17r i 49r.

llibre, el text queda tallat abruptament a causa de la pèrdua més important de folis que pateix aquest còdex.

Fora de la tradició del *Liber Razielis*, aquesta part del llibre cita puntualment com a fonts Job Àrab i el *Testament* de Salomó. És molt possible que el primer sigui el *Liber decem tractatum cum figuris et caracteribus* conservat en un manuscrit d'Erfurt.¹¹ El segon és la pedra angular de la tradició de textos màgics atribuïts a Salomó.¹²

ALTRES ESCRITS MÀGICS

La tercera part del còdex recopila un seguit d'extractes, experiments i petits tractats en llatí i en occità, anònims —o apòcrifs—, molts d'ells incomplets o sense títol, pertanyents a diverses tradicions màgiques. Com que es tracta d'un continu de reculls d'operacions ocultistes, no sempre és fàcil destriar els uns dels altres o distingir si són escrits independents.

1. Inc. «Et quando volumus per hoc prestigium aliquid operari» (ff. 52rv). Text llatí sobre imatges astrals del qual falta l'inici.
2. Inc. «Ad somnia evitanda scribe psalmus» (f. 53rv). Una sèrie d'experiments molt senzills.
3. *Experimenta Salomonis*. Inc. «Isto mi potest solvere ligamen malifici» (f. 53v-58v).
4. Inc. «Ara vos vuell mostrar lo lox que son en Espanhia hon a alcus tezaurs» (f. 59rv). Es tracta d'un text en occità, sense títol i aparentment inacabat, que declara pretendre mostrar la localització de tresors encantats pels sarraïns i gentils a la península Ibèrica i de quina manera els havien encantat, sobre la base del *Libre del rey Peyre de Aragon* rebut del sant pare i fet traduir pel sobirà. A partir d'aquest llibre s'explica que els encantaments dels tresors es fonamentaven en les revolucions d'Albumasar i Ptolemeu, i tot seguit explica les maneres de trobar tresors. És temptador identificar la font amb el *Libell d'investigacions de tresors* de Bartomeu de Tresbèns (1372) dedicat al rei Pere el Cerimoniós i conservat incomplet al còdex de Ripoll, Biblioteca Lambert Mata, 21, ff. 166r-173v (Vernet – Romano, 1957: 28), però els continguts que resten de tots dos escrits no mostren coincidència i

11. «Et dits Job Arabs que en la concavitat del cel stellat ha quasi infinidas empresas», f. 29v. El *Liber decem tractatum* es troba al Collegium Amplonianum, Math. 54. (29.17) d'abans de 1412, sota el nom de Job Aragus, recollit per Klaassen 2002.

12. «He ab aquest tot sol qui sabia tot son secret se poyria complir tot lo saber que se conten en aquest libre d'aquest secret era em una peyra preciosa encasiada en un anell, lo qual troba Salomo en la icha del *Testament* he fazia ab ell las maravellas que ell reconta en lo 195 capitul d'aquest libre...», f. 51v. Citat també al f. 43v.

l'orientació és marcadament diferent: cap a la màgia ritual el primer, cap a l'astrologia el segon.

5. *Liber lune de prestigiis*. Inc. «ut de quolibet hominis rex fiat» (f. 60rv): torna al llatí de manera abrupta i sense encapçalament, amb un seguit de breus operacions amb imatges. Podria ser el *Liber lune* atribuït a Hermes (Hermes Trismegist, 2001; Weill-Parot 2002: 42-44; Thorndike 1947: 238-241).
6. *Liber prestigiis solis secundum Hermes*. Inc. «Prima fit sol in ariete manente» (ff. 61r-62r). Aquest text llatí sembla ser una versió diferent del segon *Liber solis* del manuscrit de Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, II iii. 214, s. xv, f. 20v-23v, descrit per Thorndike (1947: 245).
7. Inc. «In hoc libro sunt omnia secreta arcium occulta et reposita» (ff. 62r-64r). Recull d'imatges en llatí.
8. *De speculo parvulo*. Inc. «Scribe hec nomina in folio» (f. 64v).
9. *Ad partum festinandum* (f. 64v).
10. *Libre de ydeis de astro<logia>*. Inc. «En la primera part se tracta de las reglas generales» (ff. 65r-77r). Recopilació sobre imatges astrals (*ydeis*), però sense ser una obra tan estructurada com el *Libre de puritats*: va extraïent allò que no té de diversos tractats que va esmentant, com el *Tractat dels 4 angels pus poderoses de la luna*.
11. *Zeel*. Inc. «Per so que los animals sian augmentatz» (ff. 77r-78r). Només copia algunes imatges que li falten, perquè les altres ja les té en un altre llibre. No queda clar si les darreres operacions, que alternen llatí i occità, hi pertanyen.
12. *Modus operandi in omnibus experimentis* (f. 78r). Inc. «Cuique omni experimentatione voluerit». Potser hi és inclòs l'apartat sota l'epígraf *De maleficiis* (f. 78v).
13. Inc. «Primerament quant tu faras la y. tu en vocaras sobre aquela los noms de angels». Instruccions per fabricar imatges, en occità (f. 78v).
14. Del f. 79r fins al final (f. 83v) hi ha tot d'anotacions que fan referència a nombrosos folis del *Libre de puritats* com un recordatori o una adenda.

CONCLUSIONS

Després de l'anàlisi del contingut i de les fonts, estem en disposició de treure algunes conclusions sobre la composició del còdex. En primer lloc, si ens fixem en les dues llengües que s'hi utilitzen, trobem uns 13 folis escrits en llatí d'un total de 83 (sense comptar les taules) i la resta en un occità que té una sensible patina catalana. En conseqüència, el romanç és molt àmpliament dominant en el còdex. Però en els textos vernacles emergeix el llatí en diverses

ocasions. En efecte, a la primera part el trobem sobretot en els salms utilitzats en els rituals, dels quals només s'esmenta l'inici. A la segona part, les taules i els seus títols generalment apareixen en llatí, mentre que les explicacions són en occità. A la tercera part és on es dona realment l'alternança de llatí i occità, tant entre una obra i una altra com dins el mateix escrit —prova del seu caràcter miscel·lani i de la diversitat de fonts que emprà. Així, el *Libre de ydeis* barreja el llatí i l'occità en alguns passatges (per exemple al f. 65r), reproduïx en llatí algunes de les oracions, però amb les explicacions en occità (f. 67v-68v), mentre que, a la inversa, hi trobem també una pregària en occità en un experiment explicat en llatí (f. 53r).

Tant per entendre la formació del còdex com per determinar el perfil dels copistes és reveladora la presència d'anotacions de la que sembla la primera mà sobre dos folis escrits per la segona: sota la taula del f. 34r es troba una explicació en llatí, però el que resulta més significatiu és que a la taula del f. 31r aquesta mà repassa i corregeix el traç de quasi totes les lletres de l'alfabet hebreu —sense tocar les del grec o l'àrab—, rectifica alguns dels seus noms i hi afegeix el valor fonètic. Per tant, en la primera mà trobem evidències de coneixement d'hebreu, que manquen en la segona.

Mentre que la segona mà transcriu el text sense omissions explícites, el primer copista declara ometre un nombre elevat d'obres o passatges de l'original, com els *Vincula Salomonis* (55r) o el *De imaginibus* de Thabit ibn Qurra, el més influent tractat d'imatges astrals (67v), entre molts altres (3v, 11r, 13v, 16r, 22r, 61r, 62r, 66v, 69v, 74v, 77r), perquè ja els posseeix. En aquestes anotacions, així com en el procés de còpia, traspuja un coneixement elemental del llatí, segons es desprèn dels freqüents errors gramaticals. Ara bé, el fet de recórrer-hi quasi sempre, al llatí, en comptes de fer-ho a l'occità —afegit a la influència catalana que s'hi detecta—, pot suggerir que l'autor no és parlant d'aquesta darrera llengua o, almenys, que està poc avesat a escriure-la.

La primera mà, doncs, pertany a un bon coneixedor de la literatura oculista, que va recopilant escrits i experiments màgics —fonamentalment de màgia ritual i d'imatges astrals— d'acord amb els seus propis interessos. Per tant, el manuscrit devia ser per al seu ús propi, però hauria aprofitat una còpia parcial del *Libre de puritats* realitzada pel segon copista i l'hauria lligat amb la resta, un cop corregida. Aquests indicis suggereixen una dedicació profunda, que potser delata un mag professional.

Si ens preguntem sobre l'origen del recull, és difícil destriar si es va generar en terres occitanes o catalanes. Naturalment, el romanç utilitzat fa pensar en la primera possibilitat, però l'empremta catalana i el recurs a fonts com el *Libre del rey Peyre de Aragon* o la mateixa tradició del *Liber Razielis* poden apuntar a la segona o, si més no, a una procedència a cavall entre totes dues àrees. Sense negar, per descomptat, la possibilitat d'una circulació occitana d'aquesta tradició, tenim diversos testimonis de la presència del *Liber Razielis* i del *Liber Semiforas* dins l'àmbit català al segle XIV i la primera meitat del XV: el seu ús en

l'extensa compilació *Summa sacre magice* de Berenguer Ganell (1346), que fins molt poc havia passat desapercebuda (Gilly 2002), la crema a Barcelona per Nicolau Eimeric del *Liber Razelis* en un procés inquisitorial esdevingut entre el 1356 i el 1360 (Eimeric 1578: 226) i la del *Libre de Semiforas* en català entre altres llibres de Pere Marc també per part de la Inquisició a Barcelona el 1440 (Balaguer 1876; Cifuentes 2006: 224-227; Hernando 2005).

Finalment voldria remarcar la importància del còdex Barberiniano Latino 3589 i sobretot del *Libre de puritats*: es tracta d'una de les raríssimes mostres conservades de màgia espiritualista medieval en una llengua romànica, amb una extensió molt notable i que reflecteix una capacitat no solament de reelaborar textos amb un elevat grau de tecnificació sinó també de combinar la teoria amb la pràctica. El nostre còdex deu ser l'únic exemple nigromàntic conservat en occità, a part del *Liber experimentorum* (Calvet 2006), mentre que els altres textos ocultistes editats per Bernard (2008) no pertanyen a la màgia destinativa. En castellà han sobreviscut restes de la literatura sorgida en l'entorn d'Alfons X, rei molt atret per les arts ocultes i que incentivà la utilització del castellà com a llengua de cultura (D'Agostino 1992). Dins l'àrea italiana s'ha conservat un recull milanès del 1446 titulat *Necromantia*. Així mateix són poquíssimes les mostres en altres llengües vulgars, tot i que n'hi ha alguna en neerlandès, alemany i anglès (Boudet: 383-393). Cifuentes (2006: 223-227) apunta a una persecució més intensa, per part dels defensors de la fe cristiana, dels llibres nigromàntics en llengua vernacle pel perill que comportava la facilitat d'accès que hi tenia el poble pla. No hi ha dubte que aquest és un factor de pes per explicar el nombre tan exigü de testimonis, però no s'han d'oblidar altres raons per un predomini tan absolut del llatí: d'una banda la màgia ritual era patrimoni dels clergues, coneixedors del llatí, d'altra banda també degué actuar com a model la llengua ritual de la religió cristiana per a una altra mena de ritus que, al capdavant, no estaven al marge de la seva influència. A més del seu interès intrínsec, el *Libre de puritats* ens pot aportar informació sobre altres tractats de màgia perduts. Per tot plegat no puc acabar aquest treball sense apuntar a la necessitat que, des de l'àmbit de la filologia occitana, s'empregui l'edició crítica i l'estudi aprofundit que aquesta obra mereix.

OBRES CITADES

- D'Agostino, Alfonso, 1992. «Introduzione», dins Alfonso X el Sabio, *Astromagia: Ms. Reg. Lat. 1283^r*, Nàpols: Liguori.
- Balaguer i Merino, Andreu, 1876. «Carta al Sr. D. Matías de Martino parlantli de la supersició á Catalunya en lo segle xv», *La Renaixensa*, any VI, tom II, 7-8, p. 281-298.
- Bernard, Katy, 2008. *Compter, dire et figurer: édition et commentaire de textes divinatoires et magiques en occitan médiéval*, tesi doctoral inèdita, Bordeus: Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3.

- Boudet, Jean-Patrice, 2006. *Entre science et nigromance: astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (xiie-xve siècle)*, París: Publications de la Sorbonne.
- Calvet, Antoine, 2006. «Le *Liber experimentorum* attribué à Arnaud de Villeneuve», dins *Alchimies Occident – Orient*, ed. Claire Kappler – Suzanne Thiolier-Méjean, París: L'Harmattan, 2006.
- Cifuentes, Lluís, 2006, 2a ed, revisada i ampliada [ed. or. 2002], *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears.
- Eimeric, Nicolau, 1578. *Directorium inquisitorum*, Roma: in aedibus Populi Romani.
- Font i Sagué, Norbert, 1908. *Història de les ciències naturals a Catalunya, del s. xi al xviii*, Barcelona: La Hormiga de Oro.
- García Avilés, Alejandro, 1997. «Alfonso X y el *Liber Razielis*: imágenes de la magia astral judía en el *scriptorium* alfonsí», *Bulletin of Hispanic Studies*, 74, pp. 21-40.
- Gilly, Carlos, 2002. «Between Paracelsus, Pelagius and Ganellus: Hermetism in John Dee», dins *Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700. L'influsso di Ermete Trismegisto*, Florència: Centro Di, I, pp. 286-294.
- Hermes Trismegist, 2001. *Astrologica et divinatoria*, ed. G. Bos et alii, CCCM 144C.
- Hernando i Delgado, Josep, 2005. «Processos inquisitorials per crim d'heretgia i una apel·lació per maltractament i parcialitat per part de l'inquisidor (1440): documents dels protocols notarial», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 23, pp. 75-139.
- Jones, Harold G, 1978. *Hispanic manuscripts and printed books in the Barberini Collection*, Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Klaassen, Frank, 2002. *Societas Magica catalogue of manuscripts and early printed books* <<http://homepage.usask.ca/~frk302/MSS>> [consulta: 30 de gener del 2010].
- Leicht, Reimund, 2006. *Astrologumena Judaica: Untersuchungen zur Geschichte der astrologischen Literatur der Juden*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Martines, Vicent, 2003. «Quant d'aïso voldràs obrar [e] si vols saber tot ço que-s conté: un *Llibre de puritats* (Barberini Latinus 3589) y otros dos códices sapienciales hispánicos de la Biblioteca Apostolica Vaticana (Barberini Latinus 311 y 4363)», *Revista de literatura medieval*, 15, pp. 125-137.
- Menéndez y Pelayo, Marcelino, 1880-1881. *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid: Librería Católica de San José, Reimpr.: Madrid, Homo Legens, 2007.
- Mettmann, Walter, 1983. *La littérature dans la Péninsule Ibérique aux xive et xve siècles*, 2/7, Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag.
- Pingree, David, 1987. «The diffusion of Arabic magical texts in Western Europe», dins *La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, pp. 57-102.
- Raimondi, Gianmario, 2002. «El *Llibre de puritats*: un trattato medievale catalano per fare amuleti astrologici», *Artifara: Rivista di lingue e letterature iberiche e latinoamericane*, 1 (2002), <<http://www.cisi.unito.it/artifara/rivista1/testi/Puritats.asp>> [consulta: 30 de gener del 2010].
- Rebiger, Bill – Schäfer, Peter ed., 2009. *Sefer ha-Razim I und II – Das Buch der Geheimnisse I und II*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Savedow, Steve ed., 2000. *Sepher Rezial Hemelach: The Book of the Angel Rezial*, San Francisco: Weiser Books.

- Thorndike, Lynn, 1947. «Traditional medieval tracts concerning engraved astrological images», dins *Mélanges Auguste Pelzer*, Lovaina: Université de Louvain, pp. 212-273.
- Vernet, Joan – Romano, David eds., 1957, «Introducció», dins Bartomeu de Tresbéns, *Tractat d'astrologia*, Barcelona, I, pp. 9-36.
- Weill-Parot, Nicolas, 2002. *Les «images astrologiques» au Moyen-Âge et à la Renaissance: spéculations intellectuelles et pratiques magiques (xif-xve siècle)*, Paris: Honoré Champion.